لیلی علائی*
امیر صناعی**
غزال صفدریان***

بررسی عناصر هویت‌ساز در معماری خانه‌های شهر ساری (نمونهٔ موردی: خانهٔ علی‌اکبرخان)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

* دانشجوی دکتری معماری تخصصی، واحد علوم و فناوری پردیس، دانشگاه آزاداسلامی، پردیس، تهران، ایران.
alaeilili327@ gmail.com
**استادیار و عضو هیات علمی ،گروه معماری،واحد علوم و فناوری پردیس دانشگاه آزاد اسلامی، پردیس، تهران، ایران.
a.sanaee@iau.ac.ir
*** استادیار و عضو هیات علمی ،گروه معماری،واحد علوم و فناوری پردیس دانشگاه آزاد اسلامی، پردیس، تهران، ایران.
safdarian.iau@iau.ac.ir

doi 10.22034/10.1.150

چکیده

معماری به‌عنوان جزئی جدایی‌ناپذیر از زندگی انسانی وجوامع بشری به شمار آمده و ترکیبی از ذوق، هنر، فرهنگ و هویت آمیخته با مهندسی و ساخت بر پایهٔ محیط زندگی است و تغییرات آن وابسته به هم است. همچنان‌که تغییرات در معماری با تغییراتی که در سایر عرصه های زندگی به وقوع می پیوندد متناسب بوده و این تغییرات لازمه معماری پویا و زنده است تا بتواند نیازهای جدید انسان را پاسخگو باشد. بررسی و شناسایی موضوع هویت فرهنگی در دورهٔ قاجار با رویکرد بازیابی هویت معماری سنتی در شهر ساری می تواند قدمی در حفظ میراث ارزشمند گذشتگان برداشته و علاوه‌بر فرهنگ‌سازی در حفظ آثار باستانی، اهمیت هویت معماری سنتی ایران را در آن دوره که امروزه به فراموشی سپرده شده است، به‌عنوان یک عنصر شاخص نمایان کند. از آنجاکه فرهنگ از عوامل بسیار مهم در طراحی ساختمان به‌شمار می‌رود، و این مؤلفه به مرور زمان دستخوش تغییراتی، مانند عوامل اقتصادی، تاریخی و سیاسی قرار گرفته، بنابراین فرهنگ به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هویتی نقش موثری در روند تکامل معماری مسکونی این منطقه داشته است. از سوی دیگر، برای حفظ این داشته‌های ارزشمند فرهنگی اجتماعی هویت‌بخش در بُعد معماری، ضروری است تا در جهت بهره گیری از عناصر، به شناخت و بررسی آنها در ابعاد گوناگون پرداخته، در معماری روز مورد بهره‌برداری قرار گیرند. در این پژوهش ضمن معرفی این عامل مهم در شهر ساری، و طرح این سؤال که چه عواملی در ایجاد هویت در معماری دورهٔ قاجار در مطالعه نمونه موردی مؤثر هستند و چه ویژگی‌هایی دارند، به بررسی و تطبیق فضاهای داخلی خانه‌های مسکونی با توجه به معماری آن زمان و به چگونگی عوامل تأثیرگذار در هویت معماری مسکونی شهر ساری در دورهٔ قاجار پرداخته خواهد شد و در نهایت ضمن پاسخ به سؤالات، پیشنهادهایی در این خصوص ارائه خواهد شد. لازم به ذکر است دلیل انتخاب این خانه به‌عنوان نمونهٔ موردی این است که این خانهٔ زیبا و قدیمی در مرکز شهر ساری و در نزدیکی میدان اصلی واقع شده است و در حال حاضر به‌عنوان ادارهٔ میراث فرهنگی مورد بهره‌برداری قرار گرفته، پیشینه آن به حدود ۱۲۰ سال پیش باز می‌گردد. ویژگی‌های اجزای معماری آن، همچون اتاق‌ها، حجره‌ها، شاه‌نشین، گرمابه، اصطبل، حیاط و هنر به‌کار رفته بر روی پنجره‌ها و ارسی‌ها و آراستن آنها با شیشهٔ رنگی، در نوع خود بی‌نظیر است. از طرفی، اگرچه این خانه به لحاظ معماری شبیه خانه‌های دیگر عصر خود است، به علت موقعیت اجتماعی مالک که از طبقهٔ اشراف بوده و نقش سیاسی در کشور داشته است، به لحاظ کاربری و ریزه‌کاری‌های ساخت، برتری‌های اساسی نسبت به دیگر خانه‌ها دارد که به شکوه آن افزوده و آن را متمایز ساخته است.

واژه‌های کلیدی: معماری، شهر ساری، هویت، فرهنگ، قاجار، خانهٔ علی‌اکبرخان

*Lili Alaei
**Amir Sanae
***Ghazal Safdarian

Survey of architectural elements in the architecture of houses in Sari (Case of study: Ali Akbar Khan House)

Received: 2025/09/22
Accepted: 2025/11/16

*Lili Alaei, PhD student in Specialized Architecture, Pardis Science and Technology Branch, Islamic Azad University, Pardis, Tehran, Iran. alaeilili327@gmail.com
**Amir Sanae, Assistant Professor and Academic Staff Member, Department of Architecture, Science and Technology Branch, Islamic Azad University, Pardis, Tehran, Iran. a.sanaee@iau.ac.ir
***Ghazal Safdarian, Assistant Professor and Academic Staff Member, Department of Architecture, Science and Technology Branch, Islamic Azad University, Pardis, Tehran, Iran. safdarian.iau@iau.ac.ir

Abstract

Architecture is considered an inseparable part of human life and human societies, and is in fact a combination of taste, art, culture, and identity mixed with engineering and construction. It is based on the living environment, and its changes are interdependent. As changes in architecture are proportional to changes that occur in other areas of life, these changes require dynamic and living architecture to be able to respond to new human needs. Investigating and identifying the issue of cultural identity in the Qajar period with the approach of restoring the identity of traditional architecture in the city of Sari can take a step towards preserving the valuable heritage of the past and, in addition to building a culture in preserving ancient monuments, highlight the importance of the identity of traditional Iranian architecture in that period (which has been forgotten today) as a significant element. Since culture is a very important factor in building design, and this factor has undergone changes over time, such as economic, historical, and political factors, culture, as one of the identity factors, has played an effective role in the evolution of residential architecture in this region. On the other hand, to preserve these valuable cultural and social assets that give identity in the architectural dimension, it is necessary to recognize and examine the elements in different dimensions in order to utilize them and utilize them in today's architecture. In this research, while introducing this important factor in the city of Sari, and raising the question of what factors are effective in creating identity in the architecture of the Qajar period in a case study and what their characteristics are, the study will examine and adapt the interior spaces of residential houses according to the architecture of that time and how the factors are effective in the identity of the residential architecture of the city of Sari (Qajar period). Finally, while answering the questions, suggestions will be presented in this regard. It should be noted that the reason for choosing this house as a case study is that this beautiful and old house is located in the center of Sari, near the main square, and is currently being operated as a cultural heritage office, and its history dates back about 120 years. The features of its architectural components, such as rooms, chambers, the royal residence, baths, stables, courtyards, and the art used on the windows and sashes and their decoration with stained glass, are unique in their kind. On the other hand, although this house is similar to other houses of its era in terms of architecture, due to the owner's social status, who was from the nobility and had a political role in the country, it has fundamental advantages over other houses in terms of use and construction details, which added to its splendor and made it distinctive.

Keywords: Architecture, Sari city, identity, culture, Qajar, Ali Akbar Khan

ارجاع به مقاله: علائی، ل.؛ صناعی، ا.؛ صفدریان، غ. (۱۴۰۴). «بررسی عناصر هویت‌ساز در معماری خانه‌های شهر ساری(نمونه موردی خانه علی‌اکبر خان)». گلستان هنر، ۱۰(۲۹)، ۱۵۵- ۱۶۴.

How to Cite This Article: Alaei, L.; Sanae, A.; Safdarian, G. (2025). Survey of Architectural Elements in the Architecture of Houses in Sari (Case of study: Ali Akbar Khan House). Golestan – e Honar. 10(1), 155-164.

۱. مقدمه

در دنیای مدرن، فرهنگ یکی از ارزشمندترین گنجینه‌های یک ملت است. محتوای فرهنگی راه و ابزاری است که فرهنگ و دیپلماسی با آن مأموریت خود را انجام می دهند (اسکویی و اصغری، ۱۴۰۳، ص. ۱). معماری همیشه و در همه حال تابع اصول و ضوابط معین و شناخته‌شده‌ای است و پیوندی استوار و ناگسستنی با فرهنگ، الگوهای رفتاری و ارزش‌های جامعه دارد و به همین دلیل است که سبک معماری هر دوره، انعکاسی از فرهنگ و هنر آن دوره محسوب می‌شود. به این ترتیب، می‌توان هویت معماری را در فرهنگ‌ها و سنت‌های جامعه که در هر دورهٔ تاریخی شکل گرفته است جست‌وجو کرد. هویت، تقسیم‌بندی‌های متفاوتی دارد؛ از جمله هویت فرهنگی، هویت معماری، هویت شهری و هویت اجتماعی که هر کدام از اینها توضیحات خاصی دارند.

بنابراین واژهٔ هویت چه در جامعه و چه در زمینهٔ معماری می‌تواند اهمیت و ضرورت بسزایی داشته باشد. اگر کمی بیشتر تأمل کنیم می‌بینیم میراث فرهنگی و ویژگی‌های جغرافیایی منطقه هم بخشی از هویت همان منطقه است. می‌توان گفت در دورهٔ قاجار، شیوه‌های نوینی در معماری ایجادشده که در ادامهٔ شیوهٔ اصفهان بوده است. معماری قاجار، اصول، مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقا بخشیده و نوآوری‌هایی از نظر فضا و سایر مؤلفه‌ها به‌وجود آورده است. در ادامه، به بررسی عناصر هویت‌ساز در معماری خانه علی‌اکبرخان در شهر ساری خواهیم پرداخت.

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

امروزه تعابیر مختلفی در مورد هویت و ماهیت معماری، وابسته به دیدگاه‌ها و نظرات متفاوت انسانِ مؤلف و بهره‌بردار از آن وجود دارد. مهران علی‌الحسابی و نعیمه کرانی در سال ۱۳۹۱طی پژوهشی به بررسی «عوامل تأثیرگذار بر تحول مسکن از گذشته تا آینده» پرداخته، بیان داشتند: امروز با شروع انقلاب دیجیتالی موج عظیمی از تحول جریان یافته است که در مسیر خود خانه و مسکن انسان‌ها را نیز دچار تغییر و دگرگونی می‌کند. بدین‌منظور عوامل مؤثر بر تحول مسکن و حوزه تأثیر آنها، از بدو اسکان بشر تا کنون (مسکن دیروز) شناسایی شده و با مطالعهٔ روند تحول این عوامل در آینده، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسکن فردا معرفی شده‌اند. شهرزاد صادقی در سال ۱۳۹۵ در پژوهش دیگری با عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر شیوهٔ معماری التقاطی در آثار مارکوف در دوران پهلوی اول» به بررسی تأثیرات فرهنگ و تاریخ بر معماری پرداخته است. واژه‌شناسی هویت، ما را به انسان، معماری و مؤلفه‌های تمیزدهندهٔ آن می‌رساند. از آنجاکه انسان، زمان و مکان یک هستی را رقم می‌زند (پرتوی، ۱۳۸۲) بنابراین هویتشان با یکدیگر ترکیب می‌گردد. سیدحسین تقوایی در سال ۱۳۹۱ در پژوهشی با عنوان «از سبک تا هویت در معماری» به بررسی شاخص‌های کیفی و کمی مقولهٔ هویت در عرصهٔ معماری پرداخته است. مرتضی خسروبکی بزچلویی در سال ۱۳۹۶ در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر هویت در معماری اسلامی ایران» به بررسی تأثیر هویت بر معماری اسلامی در ایران پرداخته است. ریحانه حوصله‌دار صابر و بهرنگ دریای لعل در سال ۱۳۹۴ در پژوهشی با عنوان «هویت مفهومی قابل تأمل در معماری امروز ایران» به گونه‌شناسی هویت و بررسی هویت در معماری معاصر ایران پرداخته و در ادامه با استفاده از دسته‌بندی تفکرات معماران ایرانی که هم از اهمیت و اعتبار داخلی برخوردار هستند و هم اعتبار خارجی و یا آثارشان قابلیت تعمیم‌پذیری مناسب و قابل قبولی را داراست، تلاشی در جهت شناخت بیشتر معماری معاصر ایران انجام پذیرفته و در پایان بحران هویت در ایران و جهان مورد بررسی قرار گرفته است. محمدجواد مهدوی‌نژاد و سیده‌سارا طالب هاشمی در سال ۱۳۹۶ در مقاله‌ای با عنوان «نقش کیفیت طراحی و اجرا در تحقق مفهوم هویت در معماری معاصر ایران»، به بررسی کیفیت ساخت در معماری با توجه به پنج شاخص انسجام طراحی (وحدت)، اسکلت با دوام، اجرای صحیح نما، مصالح و توجه به زمینه، که به نوعی معرف سطح کیفیت طراحی و اجرا هستند، پرداخته‌اند. محمد بهزادپورو همکاران در سال ۱۴۰۰ در پژوهشی به «سیر تحول هویت معماری شهر تهران در خانه‌های دورهٔ قاجار تا پهلوی دوم (نمونهٔ موردی: خانهٔ امام جمعه تهران دورهٔ قاجار و خانهٔ تیمورتاش دورهٔ پهلوی اول) پرداخته‌اند. «بازشناسی مفهوم و اصول هویت در اثر معماری» عنوان پژوهش دیگری در سال ۱۳۹۵ در حوزه معماری و هویت است که محمدرضا سلیمانی و همکاران به آن پرداخته‌اند.

۱-۲. روش تحقیق

از نظر پژوهشی این تحقیق از دسته تحقیقات توصیفی-تحلیلی به‌شمار می‌رود. بنابراین در ابتدا، داده‌های کمی و کیفی از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، شامل تصاویر و اسناد تاریخی فرهنگی و کتب موجود استخراج شده، سپس به

صورت میدانی ضمن عکاسی، مشاهده و برداشت میدانی و مصاحبه با متخصصان، تکمیل و دسته‌بندی می‌گردد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از ابزارهای مختلف انجام شده است. سرانجام، یافته‌های مراحل قبلی برای پیشنهاد الگویی برای معماری ایرانی در رابطه با عوامل موثر بر هویت معماری ساختمان‌های مسکونی با توجه به نیازهای فعلی ساخته می‌شود. در نهایت عناصر هویت معماری در دورهٔ قاجار در مطالعهٔ نمونهٔ موردی مشخص، و تأثیر هر کدام در این زمینه تعیین می‌گردد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. هویت

هویت، هنجارهای جمعی، سلسله مراتب ارزشی و معیارهای آن که در نگرش‌های مختلف نشانه‌های مختلفی دارد، در جوامع مختلف به روش‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته و به‌عنوان ابزاری برای تولید فرهنگ مورد استفاده قرار گرفته است. در جوامع پیچیده، تعداد هویت‌ها هرچه بیشتر متفاوت و متناقض است و به‌طور معمول این تضادها با شکاف‌هایی مشخص می‌شوند و زمینه را برای نوآوری و خلاقیت فراهم می‌کنند. هویت «مفاهیمی از مردم است، در مورد اینکه چه کسانی هستند، چه نوع افرادی هستند و چگونه با دیگران ارتباط دارند» (Hogg & Abrams, 1988, p. 2). هویت چیست؟ اول از همه، هویت فرایندی است قابل مشاهده، یعنی به‌عنوان یک گام به‌جامانده از تمدن در طول تاریخ. این گام همان فرهنگ یا هویت یک تمدن است. ثانیاً، از آنجاکه هویت فرایندی است قابل مشاهده، بنابراین نمی‌تواند بلافاصله یا در مدت زمان کوتاهی شکل بگیرد. انسان هویت خود را هنگام مواجهه با مشکلات واقعی‌اش شکل می‌دهد. برای مثال، اروپاییان بدون هیچ گونه نگرانی در مورد هویت خود، انقلاب صنعتی را آغاز کردند، اگرچه با آن روش توانستند مقدار زیادی ثروت به‌دست آورند، همچنان فرانسوی، انگلیسی و آلمانی بودند. ثالثاً، هویت فرایندی خودآگاه نیست. با درک ازمحیط خود، می‌توانیم هویت خود را پیدا کنیم (Coria, 2003).

۲-۲. هویت فرهنگی

هویت‌ها در طی زمان به‌طور مکرر تفسیر می‌شوند؛ بر این اساس، در تهیه و ساختن هویت‌ها، فرم عینی و مادی، جامعه، تاریخ، جغرافیا، ساختار دیپلماتیک، تکنولوژی، اقتصاد و قالب‌های معرفتی، ازجمله فرهنگ، زبان، اهداف، ایدئولوژی و رسوم هم‌دوره تأثیر دارند (منتظر قائم، ۱۳۷۹، ص. ۴۹). فرهنگ در طیفی از مفاهیم و نمادها نظیر اجرای گفتارها، اشیای مفهومی و نمادین متفاوت است که اشخاص به پشتوانه و ارزش آنها با یکدیگر ارتباط برقرار می کنند و تجربیات، معناها و اعتقادات مشترکی به دست می آورند که همانند شیوهٔ زندگی ارزیابی می‌شود و در حوزه‌های گوناگون، مانند فرهنگ عمومی، فرهنگ سیاسی، فرهنگ اقتصادی و فرهنگ عمومی قابل شناخت است(Thompson, 1999, p. 132). در تفسیر و تبیین کلی موضوع، می‌توان گفت که فرهنگ، مجموعهٔ انباشتی از دانستنی‌ها، عقاید، هنرها، اخلاق و رفتار، قوانین، آداب و رسوم، گرایش‌ها، خصوصیات و عادات روزمره است که در فرایندی تاریخی شکل و ماهیت امروزی را به خود گرفته است و افراد جامعه به محض ورود به اجتماع آن را دریافت می‌کنند (بابایی، ۱۳۸۲، ص. ۷۲). فرهنگ در یک جامعه نقش اساسی و مهمی در روند و شکل‌گیری توسعهٔ آن جامعه دارد، به‌طوری‌که آن را پایه و اساس معنوی همان جامعه می دانند (Trung &Van, 2020). هویت فرهنگی نیز یک محتوای آموزشی است (Young, 2007) و آن را می‌توان به‌عنوان شخصیت یک فرد یا جامعه تعریف کرد که دربردارندهٔ تعلیم و تربیت، آموزش و یادگیری، باورها، ارزش‌ها و دانش خاصی می‌شود (Stenische, 2012). در اصل هویت فرهنگی سنگ بنای هویت ملی بوده و می‌تواند هم در سطح جامعه و همچنین در سطوح فردی تجسم شود (Bouymaj, 2020). با توجه به مؤلفه‌های هویت به این نتیجه می‌رسیم که از بین مؤلفه‌ها انطباق با فرهنگ، انطباق با خوانایی و انطباق با نیازهای انسان از نظر تمام اندایشمندان مورد تأیید است. پس می‌توان چنین گفت که در میان مؤلفهأهای هویت‌بخش به معماری برخی مؤلفه‌ها پررنگ‌تر هستند.

۲-۳. هویت معماری

برای هویت دو کارکرد مهم در نظر وجود دارد: اول کارکردی که می‌توان آن را حس تشخیص یا شناخت نامید. به عبارتی، هویت به انسان قدرت تشخیص و درک می‌دهد و به وی کمک می‌کند که بتواند محیط اطرافش را بشناسد و پیش‌بینی کند. چنانچه محیط فاقد هویت، یعنی حس تشخیص و تمایز باشد، محیط قابل شناخت نیست. کارکرد دوم لینچ برای هویت محیط، عملکرد عاطفی هویت محیط است. از دید راپاپورت،

هویت قابلیت تمیز و تشخیص عنصری از عنصر دیگر است. او هویت را خصوصیتی از محیط می‌داند که در شرایط مختلف تغییر نمی‌کند. این خصوصیات می‌تواند خصوصیات فیزیکی محیط، نظیر شکل، ابعاد، تزیینات، سبک، صراحت در تعریف و تجزیه و تحلیل باشد و در دنیای پیچیدهٔ امروز این مقولهٔ هویتی، بس پیچیده‌تر و مبهم‌تر از گذشته است. برای باز کردن بحث هویت در معماری باید از دیدگاه دیگری به مسئله نگاه کرد و بحث چیستی و کیستی معماری را از آن دیدگاه مطرح کرد.
اگر به معماری به‌عنوان یک اثر هنری نگاه کنیم و انسان را خالق اثر هنری در نظر بگیریم، از آن جهت که انسان مدعی است می‌تواند حقیقت هستی را کشف کند و آن را در اثر هنری متجلی سازد و بیان کند و اثر هنری حاصل فهم انسان و تجلی حقیقت کشف‌شده از سوی اوست، می‌توان به بحث هویت در معماری پرداخت. معمولاً هویت یک اثر معماری را با میزان ایده‌ها و اثرات برگرفته از ویژگی‌های فرهنگی موجود در آن اثر می‌سنجند. این روش با آنکه از یک صحت نسبی برخوردار است، اما در جاهایی ناکافی و گمراه‌کننده نیز می شود (نجفی، ۱۳۹۵).

۲-۴. هویت در شهر

هویت و ماهیت شهرها به سه عامل انسانی، طبیعی و مصنوع وابسته است. منتها، این عوامل در صورتی می‌توانند منتج به هویت‌بخشی گردند که توسط آدمی درک گردد. سپس هویت فرم و فضا را در پیوند با بشر در دو قسمت هویت مکان و هویت مکانی می‌توان بررسی نمود. هویت مکان در ارتباط با خاطرات اشخاص نسبت به آن مکان و هویت مکانی به تفاوت فضا با سایر فضاهای شهر می‌پردازد که ارتباطی با خاطره نخواهد داشت (بهزادفر، ۱۳۸۹، صص. ۵۹و ۶۶). هویت مکانی به دو بخش مثبت و منفی تقسیم می‌شود؛ چنانچه این‌همانی با فضا به دلیل خاطرات فضاهای با ارزش باشد مثبت تلقی می‌شود و در غیر این صورت منفی است. این امکان وجود دارد شخصی با مخروبه‌هایی که سال‌هاست در آنجا زندگی می‌کند و خاطره دارد، حس این همانی در او به‌وجود آید (تقی‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۶۵).

۳. تزیینات معماری در دوره قاجار

تزیینات در ذیل دستهٔ هنر تعریف می‌شود. در حقیقت تزیینات در معماری تحت تأثیر هنر هر سرزمین که فرهنگ و بستر زمانی و مکانی به آن شکل داده، بخشی از مجموعه هویت‌بخش معماری را تشکیل می‌دهد. هنرمند قاجاری به‌واسطهٔ مواجههٔ سیل‌آسا با اعتبار و پشتوانهٔ فرهنگ و مدنیت اروپایی، ناگزیر از جذب عناصر و معیارهای صوری و محتوایی آن آثار شد. در هیچ حوزه‌ای الگوی روشنی وجود نداشت و دامنهٔ تناقضات در همه‌جا پدیدار بود. مفاهیم عناصر و تزیینات غربی با توجه به شرایط نابسامان دورهٔ قاجار و آمادگی برای پذیرش مدرنیته ابتدا در کاخ‌ها و ویلاهای اعیانی خود را نشان داد و در نهایت در خانه‌های معمولی نیز شاهد تزیینات غربی در کنار تزیینات سنتی هستیم؛ عناصر و تزییناتی که کاملاً تقلیدی و بی‌پایه و اساس در بناها استفاده می‌شدند، به شکل‌گیری معماری تقلیدی یا تلفیقی منجر شد که تفاوت بسیار فاحشی با تزیینات باشکوه و اصیلی دارد که در دوره‌های قبل، مانند سلجوقی و صفوی شاهد آن بودیم. چند مورد از عناصر و تزیینات معماری راه‌یافته به معماری ایرانی اسلامی دورهٔ قاجار عبارتند از: قوس‌های نیم‌دایره و کمانی از دایره؛ گلدان و مسجد روی کالبد بنا؛ تقارن در پلان‌ها و نمای اصلی؛ بام شیب‌دار و سنتوری در نما و بالکن بالای سردر ورودی.
بنابراین، جزییات تزیینی بخش مهمی از معماری ایرانی اسلامی است که با مفاهیمی چون زیبایی و هویت‌بخشی به آثار همراه بوده است؛ مفاهیم و تناسبات فرهنگی که در ذیل خود، مؤلفه‌های مذهبی، هویتی، تاریخی، سیاسی و اقلیمی را نیز دربردارند. از این رو با توجه به نظرات صاحب‌نظران این عرصه می‌توان گفت که تزیینات در معماری ایرانی اسلامی متفاوت بوده و نقش هویت‌بخشی بر عهده داشته است.

تصویر۱- مؤلفه‌های مؤثر در شکل‌گیری معماری با هویت، مأخذ: نگارندگان

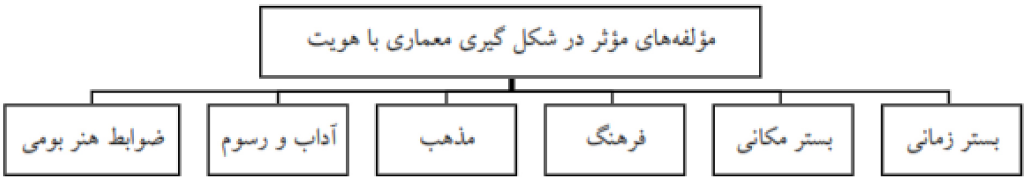

۴. تأثیر اقلیم ایران بر هویت معماری در خانه‌های تاریخی دوره قاجار

با نگاهی فنی و تکنیکی به آثار و ابنیه‌های معماری ایران، می‌توان تعامل و تعادل را بین اقلیم و دانش معماران ایران مشاهده نمود (مهدوی نژاد وهمکاران، ۱۳۸۹). معماری خانه‌های تاریخی قاجار متشکل از معماری با شرایط محیطی، اقلیمی و فرهنگی بوده و دارای هویت خاص همان منطقه و در هماهنگی با عملکرد ساختاری همساز با اقلیم است، چراکه یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری یک منطقه، اقلیم همان منطقه است. در معماری سنتی و کهن ایران نیز اقلیم، عامل تأثیرگذار در جهت‌گیری سازماندهی فضایی، شکل سازه، مصالح و دیگر عناصر است. از منظر اسلام، هدف از پیدایش مسکن، به‌وجود آوردن سرپناه (خانه)، در برابر شرایط اقلیمی ، ایمنی، حفاظت و حریم خصوصی جهت رسیدن به وحدت و کمال است.

۵. یافته‌ها

موقعیت و ویژگی‌های مکانی خانه علی‌اکبرخان در شهر ساری:

خانهٔ علی‌اکبرخان که به خانهٔ سرهنگ نیز شهرت دارد در مرکز شهر ساری و در بافت قدیمی این شهر و در محله‌ای موسوم به آب انبارنو واقع شده که از خیابان‌های قارَن و هجده دی دسترسی دارد. این خانه در کوچه‌ای موسوم به کوچه کلبادی و در ضلع شمالی خانه‌های تاریخی فاضلی و صادقیان واقع شده است. مجموعه علی‌اکبرخان کلبادی واقع در مرکز شهر ساری از ابنیهٔ دوران قاجار است که علی‌رغم آسیب فراوان، همچنان پابرجاست.

مجموعه خانهٔ علی‌اکبرخان در حیاطی به وسعت تقریبی ۵۰۰۰ متر مربع واقع شده و دارای سه خانه است. نخستین خانه ساخته شده در این مجموعه توسط علی‌اکبرخان بنا شده که با پلانی مستطیل‌شکل و در جهت شمالی جنوبی و در سه طبقه اجرا شده است. دومین بنای این مجموعه، خانهٔ پسر علی‌اکبرخان است که در ضلع شرقی حیاط و روبه‌روی خانه علی‌اکبرخان بنا شده است. این بنا نیز دارای پلانی مستطیل‌شکل و در جهت شمالی- جنوبی است که در دو طبقه ساخته شده است. سومین بنای این مجموعه نیز بخش پَهلَوی آن است که در دوران پهلوی اول و برای خدمه خانه ساخته شده که در جهت شرقی- غربی و در یک طبقه اجرا گردیده است. هر سه بنای موجود در این مجموعه دارای سقفی شیب‌دار هستند که با تیرهای چوبی و بام‌پوش‌های سفالی پوشانده شده‌اند که بخش پهلوی آن در دوران بعدی مرمت شده و سقف سفالی آن برداشته و از ورقه‌های حلبی در آن استفاده شده است.

علی‌اکبرخان کلبادی از خاندان کلبادی‌های ساری و از نوادگان سردار جلیل کلبادی از رجال نظامی و متنفذین دوران قاجار است که به علت درجهٔ نظامی به سرهنگ نیز شهرت دارد. وی این خانه را برای اقامت خود بنا نمود و سپس در حیاط همین خانه پسرش نیز خانه‌ای دیگر در همان دوران بنا نمود و چون این خانه‌ها در ادوار پس از آن به نوادگان آنها رسیده، در دوران پهلوی اول نیز بنایی دیگر نیز در ضلع شمالی دو خانه بنا شده است.

بنای خانهٔ کلبادی، ازجمله ابنیهٔ مسکونی به‌جا مانده از دوران قاجار و نمونهٔ بارزی از معماری مسکونی فئودالی این دوران در منطقهٔ معتدل و مرطوب مازندران است. سازندهٔ این بنا شخصی به نام سردار جلیل از امرای ارتش قاجار بوده که بعدها به نوهٔ او، یعنی منوچهرخان کلبادی از نمایندگان مجلس سنا در دوران پهلوی اول رسید.

تصویر۲-مکان خانه علی‌اکبرخان در نقشه ساری با ستاره نشان داده شده است.

تصویر۳-نمای موجود خانه علی‌اکبرخان ساری، مأخذ: نگارندگان

خانه علی‌اکبرخان از نمای شرقی در تابستان

خانه علی‌اکبرخان از نمای شرقی در زمستان

خانه علی‌اکبرخان از نمای غربی

ستون‌های چوبی در سه طبقه

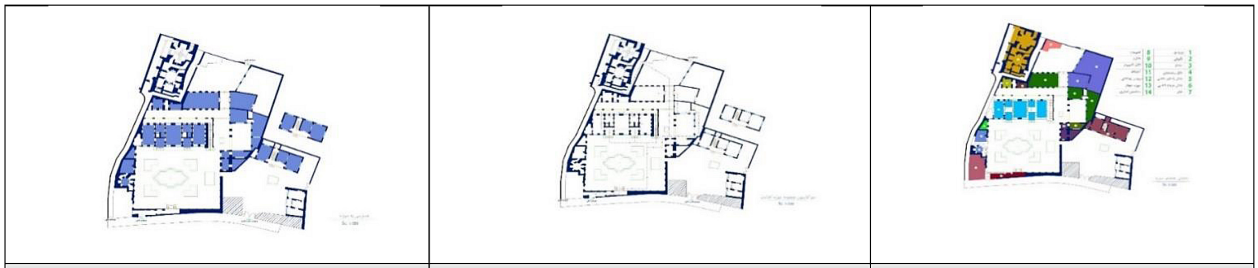

جانمایی فضایی	سیرکولاسیون	دسترسی

تصویر۴-جانمایی، سیرکولاسیون و دسترسی در خانه علی‌اکبرخان، مأخذ: اداره‌کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری مازندران، ۱۴۰۳

ویژگی‌های بارز معماری سنتی مازندران به‌خوبی در ساختار و سازه این اثر ۱۲۰ ساله مشهود است. آنچه در مورد معماری حاکم بر بنای کلبادی می‌توان گفت اینکه این خانه نمونهٔ بارزی از معماری برونگرای بومی اقلیم منطقهٔ معتدل مرطوب حاشیهٔ دریای خزر در ناحیه دشت و در دوران قاجار است که تحت تأثیر نوع زندگی فئودالیستی صاحبان آن دستخوش تغییراتی در ترکیب‌بندی فضاهای خود شده است. فضاهای باز اصلی بنا، شامل حیاط پیشین (جنوبی) و حیاط میانی و حیاط پسین (شمالی) و نیز حیاط خلوت مخصوص مهمان خانه و فضاهای بستهٔ اصلی و قسمت شاه‌نشین مخصوص خانوادهٔ صاحب‌خانه و قسمت مخصوص ملازمین و آشپزخانه و مهمانسرا است که فضاهای جانبی، نظیر طویله و بارانداز در جوار آنها دیده می‌شود.

۱- پی یا شالوده: پی‌بندی این بنا همانند بیشتر ابنیهٔ هم‌عصر خود به‌وسیلهٔ آجر-قلوه سنگ و شفته آهک ساخته شد. دلیل استفاده از این نوع مصالح مقاومت بالای آن در برابر رطوبت صعودی موجود در زمین می‌باشد.

۲- دیوارها: ساخت جرزهای آجری به همراه کلاف‌های چوبی به‌کار رفته در دیوارها، مقاومت ساختمان را در هنگام بروز زلزله و سایر تنش‌های افقی افزایش داده و استفاده از مصالح سبک‌تر، مانند خشت خام و گلی چینی در قسمت میانی جرزهای قطور، وزن نهایی ساختمان را نیز به حداقل ممکن می‌رساند. مادهٔ چسباننده آجرها به هم، ملات گل آهک بوده و در قسمت تاق‌ها از گچ استفاده شده است.

۳- پوشش‌ها: کلیه پوشش‌های بنا عموماً چوبی و از انواع مقاوم (نظیر آزاد) ساخته شده است که در طبقهٔ بالا به‌وسیلهٔ تیرسرها از طرف بیرون بنا امتداد یافته، نهایتاً پوشش سفالی از مجموعهٔ عناصر زیر در برابر باران محافظت‌می‌نماید.

۶. نتیجه

بستر زمانی، مکان، اقلیم و ضوابط محلی، فرهنگ و آداب و رسوم و مذهب، ازجمله مهم ترین مؤلفه‌های مؤثر بر هویت در معماری هستند. از طرفی نوع تزیینات بنا که در ذیل هنر قرار می‌گیرد، پلان‌ها، جانمایی و برخی ضوابط قابل مشاهدهٔ دیگر، ازجمله عوامل و مؤلفه‌های قابل بررسی و ملاحظه در هویت‌بخشی به معماری بناها در دورهٔ قاجار به‌شمار می‌رود.معماری دورهٔ قاجار برگرفته از معماری دوره‌های قبل از خود و معماری کشورهای اروپایی است. در این مقطع، دولتی‌ها و دانشجویان معماری ایرانی به غرب سفر کرده و در آنجا علاوه‌بر تحصیل، با برخی نمودها و عناصر معماری آشنا شده و بعد از بازگشت به ایران این سبک ها را با سبک‌های معماری سنتی ایرانی ترکیب و گونهٔ جدیدی را ایجاد نموده‌اند.

در دورهٔ قاجار و مانند آنچه در خانه علی‌اکبرخان در شهر ساری مشاهده می‌شود، عمدتاً تزیینات، غنی‌تر از گذشته به سمت تجملات در فضاها مورد استفاده قرار گرفته، به‌طوری‌که معماری در قالب تزیینات و با جزییات معماری داخلی در قالب‌های مختلف، ازجمله تزیینات گچبری ،چوبی، آینه‌کاری، آجرکاری و ... به نمایش گذاشته شده است. همچنین، باید ریشه‌های هویت را در سنت هر جامعه جست‌وجو نموده و از طرف دیگر به نقش معماری به‌عنوان یک هنر بصری برگرفته از سنت و فرهنگ و البته تحمیلات سیاسی-اجتماعی برای تجلی هویت، توجه کافی داشته باشیم.

با توجه به سؤالات مطروحه می‌توان گفت که به‌طور کلی عناصر هویت‌ساز متعددی در معماری دورهٔ قاجار و البته نمونهٔ مورد مطالعه وجود دارد که در نمود معماری دورهٔ قاجار و القای هویت بسیار مؤثر هستند؛ ازجملهٔ این عناصر هویت‌بخش، می‌توان به جدارهٔ بیرونی که به صورت نمای آجری ردیف چیده‌شده است، اشاره کرد. از طرفی، ورودی بنا به صورت قوسی با درِ چوبی، جلوهٔ خاصی به بنا بخشیده است. هشتی و دالان‌های بنا با

پلان‌ها	
پلان طبقه اول خانه علی‌اکبرخان	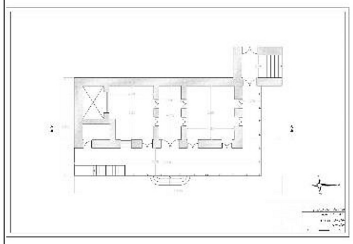
پلان طبقه دوم خانه علی‌اکبرخان	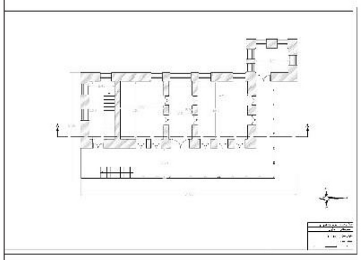
پلان طبقه سوم خانه علی‌اکبرخان	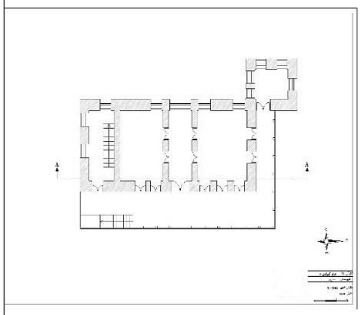

نماهای بنا	
نمای شرقی خانه علی‌اکبرخان	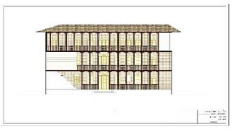
برش شمالی - جنوبی خانه علی‌اکبرخان	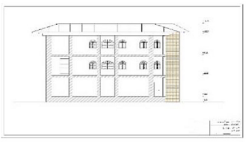
پلان خانه پسر علی‌اکبرخان (طبقه اول)	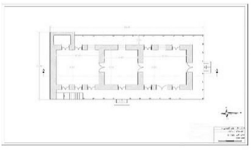
پلان خانه پسر علی‌اکبرخان (طبقه دوم)	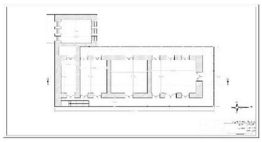
نمای غربی خانه پسر علی‌اکبرخان	
نمای شرقی خانه پسر علی‌اکبرخان	

تصویر۵ (راست)- پلان‌های بنای خانهٔ کلبادی‌ها، مأخذ: نگارندگان، بهره‌گرفته‌از اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مازندران، ۱۴۰۳

تصویر ۶ (چپ)- تصویر نماهای بنای کلبادی‌ها، مأخذ: نگارندگان، برگرفته از اداره‌کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری مازندران، ۱۴۰۳

تحلیل فضای مجموعه		
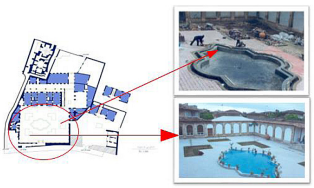	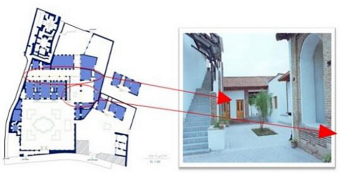	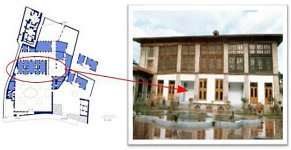
حیاط پیشین: این حیاط مانند مفصلی ما بین ورودی و حمام و ورودی طویله و فضای مخصوص افراد نامحرم (حیاط بیرونی) قرار دارد.	حیاط پسین: این حیاط در قسمت شمالی بنا و ارتباط‌دهندهٔ درب ورودی پشتی و ساختمان ملازمین و نیز محل انجام فعالیت‌های جانبی که به محلی دور از دید لازم داشته، بوده است.	فضای اصلی مسکونی: در ۲ طبقه و به‌صورت شمالی - جنوبی ساخته شده است و در سمت جنوب با پنجره‌های ارسی ورود نور خورشید را کنترل می‌نماید. در نمای ساختمان تقریباً اصل قرینه‌سازی رعایت شده است.

تصویر۷- تحلیل فضای‌مجموعه علی‌اکبرخان، مأخذ: نگارندگان

تصویر۸- بررسی تزیینات بنا در خانه‌علی‌اکبرخان ساری، مأخذ: نگارندگان

تزیینات بنا	
شیرهای چوبی : این عناصر علاوه‌بر ایجاد بنای زیبا، دارای نقش سازه‌ای نیز هست و افزون‌بر افزایش سطح مقاوم در برابر باران و حفاظت از دیوارها، در سبک تر بودن وزن تمام شده بام نیز مؤثرند. همچنین قوس‌های نیم‌دایره و کمانی از دایره در ساختمان مشهود است و در تزیینات می‌توان نماد نئوکلاسیک، گلدان وبرخی عناطر هویت‌بخش دیگر از این دورهٔ معماری را مشاهده کرد. همچنین تقارن در پلان‌ها و نماهای اصلی از ویژگی‌های دیگر معماری این دوره است.	
پنجره‌های ارسی: این پنجره‌ها در ضلع جنوبی ساختمان، در کنترل نور وارده به بنا و همچنین کنترل سیرکولاسیون و تهویهٔ هوای داخل بنا مؤثر بوده و از دیدگاه هنری نیز حایز اهمیت است.	
درها و نورگیرها : در ضلع شمالی قرار دارد و از نظر زیبایی از ارسی‌های بنا کمتر نیست.با توجه به وزش نسیم شمالی برای تهویه هوا مناسب است و نقش مؤثری در کاهش رطوبت اشباع محیط دارند. همچنین پوشش تخته‌کوب و پلورهای به‌کار رفته در سقف طبقات نیز درخور توجه بوده و به زیبایی ساختمان می افزاید.	
استفاده از شیشه‌های رنگی برای تأثیر نور در فضای داخلی و زیبایی نما	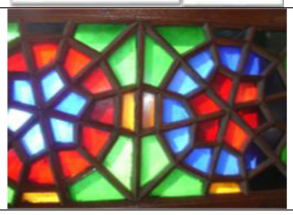

تزیینات آجری: در پیرامون حیاط پیشین به روی دیوارهای حیاط سلسله‌ای از طاق‌نماهای تزیینی دیده می‌شود که در قسمت تحتانی هر یک قابی آجری نقشی متفاوت را در بر گرفته است. این نقش‌ها، شامل آجرچینی خفته راسته و بند رومی و چلیپا است که یک ریتم تغییرکننده را به‌وجود می آورد. این ریتم در نهایت چشم را به حمام و ورودی حیاط بیرونی و طویله و سرانجام خروجی حیاط راهنمایی می کند. همچنین در طبقهٔ بالای بنا در منتهی‌الیه غربی دیوار جنوبی، دیواری مشبّک از آجرهایی که به شکل فخر و مدین ساخته شده، دیده می‌شود که تأثیر زیادی در تهویهٔ هوای داخلی دارد. لازم به یادآوری است که در اکثر جرزها از سمت داخل بنا، طاقچه‌هایی در امتداد رفی ممتد که در کلیه اتاق‌ها دیده می‌شود وجود دارد. این طاقچه‌ها علاوه‌بر ایجاد فضاهایی مفید جهت تزیین بنا، در استحکام و سبک‌سازی جرزها و نیز زدودن رطوبت موجود در داخل دیوارها مؤثر است.	

بهره‌گیری از سقف با مصالح چوبی تعبیه شده‌اند و حیاط بنا با تزیینات قوسی و آجری و قرار گرفتن حوض در میانهٔ حیاط، علاوه‌بر سرزندگی و زیبایی، از نمودهای بارز دیگر در عرصهٔ معماری دورهٔ قاجار محسوب می‌شود. معماری و پلان بنا دارای مرکز ثقل بوده و غالب مصالح به‌کارگرفته شده از چوب و خشت است. قابل توجه است این بنا دارای محور تقارن بوده و بهره‌گیری از معماری بر اساس هندسه در آن مشهود است. از طرفی دیگر، مطابق بسیاری بناهای دورهٔ قاجار، بنای خانهٔ کلبادی القای حس آرامش را در بیننده به‌خوبی ایجاد می‌کند. با عنایت به ویژگی‌های برتر معماری سنتی ایرانی که مبتنی‌بر فرهنگ، جامعه و اقلیم در نقاط مختلف کشور است، پیشنهاد می‌شود تا حد امکان، با ترکیب این داشته‌های ارزندهٔ فرهنگی و اجتماعی هویت‌بخش با گونه‌ها و دستاوردهای جدید و عناصر معماری روز با توجه به موقعیت و نیاز، ضمن حفظ این داشته‌ها، به‌ویژه عناصر هویت‌بخش معماری دورهٔ قاجار، نسبت به خلق بناها و فضاهای جذاب و مناسب اقدام گردد تا با بهره‌گیری مناسب و اصولی از فضا و ایجاد بناهای جذاب، آرامش‌بخش و هویت‌بخش، به این داشته‌های ارزشمند توجه بیشتری شود.

کتابنامه

اسکویی، آ.؛ اصغری، پ. (۱۴۰۳). گونه‌شناسی ایوان‌ها در خانه‌های سنتی تبریز در دورهٔ قاجار؛ نمونه موردی: خانه‌های سنتی تبریز در دورهٔ قاجار، معماری سبز بهار، (۳۸)، ۱ – ۱۰.

بابایی، غ. (۱۳۸۲). فرهنگ علوم سیاسی. نشر آشیان.

بمانیان، محمدرضا؛ سیده سولماز، راستجو؛ و فاضلی، نسیم (۱۳۹۳)، تجلی اندیشه اسلامی در معماری ایرانی، بررسی مفهوم عدالت در معماری خانه های ایرانی، اولین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم.

بهزادپور،م.؛ دوگر، م.؛سلیمانی،م.(۱۴۰۰)، سیر تحول هویت معماری شهر تهران در خانه‌های دورهٔ قاجار تا پهلوی دوم (نمونهٔ موردی: خانه امام جمعه تهران دورهٔ قاجار و خانهٔ تیمورتاش دورهٔ پهلوی اول).

پرتوی،پ. (۱۳۸۲). مکان وبی‌مکانی، رویکردی پدیدارشناسانه. هنرهای زیبا، (۱۴)،۴۰–۵۰.

تقوایی،ح.؛ (۱۳۹۱). از سبک تا هویت در معماری. هنرهای زیبا، معماری وشهرسازی، ۱۷ (۲)،شماره۲،

جکینز، ر. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی،ترجمه تورج یاراحمدی،تهران:انتشارات‌شیرازه.

حوصله‌دار صابر، ر.؛ دریای لعل، ب. (۱۳۹۳). هویت مفهومی قابل تأمل در معماری امروز ایران. دومین کنگرهٔ بین‌المللی سازه، معماری و توسعه شهری.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۴۴)، لغت نامه دهخدا، تهران: چاپ سیروس.

سلیمانی،م.؛اعتصام،ا.؛ حبیب، ف. (۱۳۹۵). بازشناسی مفهوم و اصول هویت در اثر معماری. هویت شهر، ۱۰ (۲۵)،

صادقی،ش. (۱۳۹۵). بررسی عوامل مؤثر بر شیوهٔ معماری التقاطی در آثار مارکوف در دوران پهلوی اول. کنفرانس دوسالانه جامعه و معماری‌معاصر.

طاهری پیله رود. بهروز،بهرو، حبیب(۱۳۹۴)، سیر تحول معماری خانه های سنتی تا مسکن امروز، کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در عمران، معماری و شهرسازی.

ظروفی،علی اکبر. صادقی نایینی،حسن(۱۴۰۱)، تعریف هویت،هشتمین کنفرانس ملی فناوری های نوین در مهندسی عمران ، معماری و شهر سازی.

قرائتی،حسنا(۱۳۹۴) ، هویت در معماری ایرانی، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی.

مولانایی، صلاح‌الدین و سلیمانی، محسن(۱۴۰۱)،تزئینات وعناصر الحاقی به معماری اسلامی دوره قاجار، مطالعات میان رشته ای معماری ایران،(۱۴۰۱) ، ۱.

مهدوی‌نژاد،م.؛ طالب‌هاشمی، س. (۱۳۹۶). نقش کیفیت طراحی و اجرا در تحقق مفهوم هویت در معماری معاصر ایران. اندیشهٔ معماری، ۱ (۱).

مهدوی‌نژاد وهمکاران.(۱۳۸۹). هویت معماری، تبیین معنای هویت در دوره‌های پیشامدرن، مدرن و فرامدرن. هویت شهر، (۷)، پاییز وزمستان ۱۱۳–۱۲۲.

نجفی، ع. (۱۳۹۵). مفهوم هویت در معماری. دومین همایش ملی فرهنگ، گردشگری وهویت شهری.

Bouymaj, I. (2020). Globalization's Impact on Cultural Identity: Empirical study on 1st and 2nd Generation Immigrants. Department of Marketing, Strategy and Operation.

Clark, Rojer H. & Powez, M. (1998). Translated by Saced Aghace and Seyed Mahmood Madani. Tehran: Mahya. 12. Dabbour, L. M. 2012. Geometric proportions: The Underlying Structure of Design Process for Islamic Geometric Patterns. Frontiers of Architectural Research 1(4), 380–391.

Coria, Ch. (2003). In search for identity, Abolfazl Tavakoli, Shandiz, the mirror of phantasy.

Thompson, J.B. (1999). Ideology and modern culture. Polity Press.

Trung, N. & Van, S. & Hong, V. (2020). Vietnamese Cultural Identity in the Process of International Integration. Journal of Advances in Education and Philos-

ophy, 220–225.

Wendt, A. (1992, spring). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics, International Organization, 46(2).

Young, Y.K. (2007). Ideology, Identity, and Intercultural Communication: An Analysis of Dif-fering Academic Conceptions of Cultural Identity. Journal of Intercultural Communication Re- search, 36 (3), 237-253.